

Aneta Bołdyrew

orcid.org/0000-0002-6121-0816

Uniwersytet Łódzki

Marta Sikorska

orcid.org/0000-0001-6393-3391

Uniwersytet Łódzki

Młode pokolenie w życiu społecznym Królestwa Polskiego podczas pierwszej wojny światowej w świetle druków ulotnych organizacji młodzieżowych*

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie aktywności i postaw młodzieży w życiu publicznym Królestwa Polskiego podczas pierwszej wojny światowej. Podstawą źródłową jest zbiór druków ulotnych publikowanych w tym okresie przez młodych wydawców, w tym organizacje młodzieżowe. Niezależnie od preferencji politycznych wyrażały one przekonanie o szczególnej misji pokolenia młodzieży dorastającego podczas wojny. Kontekst konfliktu w wielu wypadkach uzasadniał silną obecność treści militarystycznych, a perspektywa budowania państwowości – także treści narodowych, a niekiedy i nacjonalistycznych.

Słowa kluczowe: młodzież, organizacje młodzieżowe, druki ulotne, komunikacja społeczna, pierwsza wojna światowa.

Abstract: The aim of the article is to present the activity and attitudes of the youth in public life in the Congress Poland during the First World War. The basis of the sources is the set of the printed ephemera, which were released in this time by young publishers, including the

---

* Publikacja sfinansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pn. „Szlakami Polski Niepodległej” nr 01SPN 17 0020 18, realizowanego w latach 2018–2023. Kwota finansowania: 751 222 zł.

youth organisation. Regardless of the politic preferences, the youth organisations expressed the belief of the significant mission of the generation growing up during the war. The war context was often the reason of the military contents' big presence, like the context of the statehood building justified the national or sometimes even nationalist messages.

Key words: youth, youth organisations, printed ephemera, social communication, the First World War.

Na początku XX w. w kulturze europejskiej utrwaliło się przekonanie o szczególnej roli młodzieży jako przedmiotu i podmiotu życia społecznego. Poczucie wspólnotowości młodych ludzi, wzmacniane w XIX i na początku XX w. przez uczestnictwo w działaniach reformatorskich, rewolucyjnych i niepodległościowych, dotyczyło wielu społeczeństw europejskich, także polskiego. W polskich realiach udział adolescentów w wystąpieniach patriotycznych i rewolucyjnych uznawano za potwierdzenie ich podmiotowej roli w procesie zmian politycznych oraz ideologicznych. Traktowane było to jako przejaw posłannictwa quasi-soteriologicznego, inspirowanego przez ideę polskiego neomesjanizmu, zyskującego popularność na przełomie XIX i XX w. Charakterystyczne dla nowoczesności zwiększenie zainteresowania młodzieżą ze strony instytucji społecznych i państwowych¹ przejawiało się w polskich warunkach we wzroście społecznikowskich działań instytucjonalnych na rzecz młodych ludzi. Przejawem przemian społecznych była także aktywizacja młodzieży, wyrażająca się m.in. w działalności stowarzyszeniowej. W Królestwie Polskim rolę tej grupy jako aktora w teatrze życia publicznego wzmocniła rewolucja 1905 r. i strajk szkolny. Udział w tych wydarzeniach oraz rozwój tajnych i jawnych organizacji młodzieżowych ukazywał społeczny, polityczny i obywatelski potencjał młodego pokolenia, którego zaangażowane elity miały przekonanie o autonomicznej pozycji młodzieży w życiu społecznym i politycznym oraz o kierowaniu się przez nią „sumieniem obywatelskim”². Rola tej generacji w procesie budowania nowoczesnej wspólnoty narodowej i obywatelskiej podkreślało wielu ideologów, polityków i działaczy społecznych; część jednak krytykowała polityczną aktywność młodzieży, obawiając się jej „nieodpowiedzialności” i destrukcyjnego wpływu na życie społeczne³.

¹ A. Bóldyrew, *Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych*, „Wychowanie w Rodzinie” 2019, nr 2, s. 74.

² Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Rękopisy, sygn. 1745, S. Szwedowski, *Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886–1945*, t. I, z. 8, s. 641.

³ T. Kulak, *Dyskusja wokół zagadnienia „pajdokracji” a sprawa pokoleniowej zmiany w polskim życiu politycznym przed pierwszą wojną światową*, w: *Pomorze – Polska – Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995, s. 73–83.

Pierwsza wojna światowa w zasadniczy sposób wpłynęła na warunki życia i edukacji oraz wzorce socjalizacji młodzieży. Stała się doświadczeniem formatywnym dla generacji doświadczającej trudów życia codziennego w realiach konfliktu zbrojnego, ale także nowego porządku rzeczywistości społeczno-politycznej i rozbudowywania polskiego uniwersum symbolicznego⁴. Był to czas dalszego wzrostu aktywności młodych ludzi w życiu publicznym. Część z nich wstąpiła wówczas do organizacji paramilitarnych i wojska. Najsilniejsze tradycje w tym zakresie istniały w Galicji, gdzie już na kilka lat przed wybuchem wojny powstawały organizacje paramilitarne i prowadzono szkolenia wojskowe. W 1908 r. student architektury Kazimierz Sosnkowski utworzył we Lwowie Związek Walki Czynnej, z którego w 1910 r. wyłonił się legalny paramilitarny Związek Strzelecki⁵. W 1908 r. w Krakowie powstał Polski Związek Wojskowy, a w 1911 r. zaczęły działać jawnie Polskie Drużyny Strzeleckie. Spośród członków tych organizacji rekrutowały się też kadry powstających w 1914 r. Legionów Polskich. W organizacjach tych znalazła się również studiująca w Krakowie i Lwowie młodzież z Królestwa Polskiego. Oba te miasta stały się ośrodkami ruchu strzeleckiego ze względu na aktywność gimnazjalistów i studentów. W szkoleniach wojskowych brała udział młodzież męska i żeńska, nastawiona patriotycznie i gotowa do czynu niepodległościowego⁶. Po wkroczeniu Legionów na ziemie zaboru rosyjskiego w 1914 r. wstępowali do nich również młodzi ludzie z Królestwa Polskiego. Aktywny udział w wojnie brały też dziewczęta, pracując nie tylko w służbach pomocniczych przy szpitalach i ambulatoriach, ale także w organizacjach paramilitarnych. Na terenie Kongresówki kobiety zaangażowały się przede wszystkim w działalność Polskiej Organizacji Wojskowej oraz Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego. Służyły również w Oddziale Kuriersko-Wywiadowczym, który zdobywał informacje na terenie Królestwa Polskiego. Nieliczne przystąpiły nawet do Legionów i walczyły w męskich mundurach, mimo że Józef Piłsudski wydał oficjalny zakaz werbunku kobiet⁷. Coraz więcej adolescentów wstępowało do organizowanego w trzech zaborach skautingu; w czasie pierwszej wojny światowej grupy te rozwijały swą działalność, realizując także cele społeczne, patriotyczne i obywatelskie⁸.

⁴ W. Mędrzecki, *Polskie uniwersum symboliczne Drugiej Rzeczypospolitej. Uwagi wstępne*, w: *Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, A. Zawiszewska, Warszawa 2012 (Metamorfozy Społeczne, t. IV), s. 25–38.

⁵ T. Nałęcz, *Irredenta polska*, Warszawa 1992, s. 130.

⁶ K. Piskała, M. Sikorska-Kowalska, „Ciche bohaterki”. *Kobiety w walce o niepodległość 1910–1918*, w: *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, Warszawa 2019, s. 51–54.

⁷ J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001, s. 112–118.

⁸ Z racji obszerności tego zagadnienia nie będzie ono przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Rola organizacji harcerskich jako przestrzeni aktywności młodzieży w czasie pierwszej wojny światowej wymaga odrębnych badań.

Istotną formą partycypacji młodego pokolenia w życiu społecznym była aktywność w organizacjach młodzieżowych⁹. Zajmowały się one m.in. działalnością informacyjną i propagandową, realizując ją np. za pomocą druków ulotnych¹⁰. Materiały tego rodzaju wydawane w Królestwie Polskim przez różne stowarzyszenia i partie w okresie pierwszej wojny stanowiły ważny nurt komunikacji społecznej, odgrywając istotną rolę w tworzeniu i przetwarzaniu tożsamości zbiorowych. Grzegorz Markiewicz podkreśla, że druki ulotne

mają często charakter normatywny – nie informują nas o tym, jak było, lecz o tym, jak być powinno. Druki o treściach propagandowych i agitacyjnych są zazwyczaj odzwierciedleniem przekonań nadawcy, a nie adresata, i w tym sensie są narzędziem kontroli społecznej rozumianej jako sposób oddziaływania na zachowania i postawy członków całego społeczeństwa lub poszczególnych grup społecznych¹¹.

Sprawny kolportaż powoduje, że druki ulotne, które są podstawą „wspólnej lektury”, pełnią ważną funkcję w działaniach propagandowych. Ulotki wydawane w okresie pierwszej wojny były istotne dla kształtowania rytuałów komunikacyjnych rozwiniętych w II Rzeczypospolitej¹².

Druki ulotne publikowane w latach 1914–1918 przez organizacje młodzieżowe, podobnie jak analogiczne materiały towarzystw społecznych i partii politycznych, pełniły zasadniczą rolę w upowszechnianiu dominujących ideologii i wytwarzaniu społecznych schematów myślenia o tym, jaka ma być obywatelska i narodowa wspólnota mieszkańców ziem polskich. W niniejszym tekście będą one przedmiotem badania m.in. z wykorzystaniem metod analizy dyskursu. W 1917 r. socjaldemokraci pisali w jednej z odezw:

Jedynym czynnikiem postępu i wolności jest dziś międzynarodowy ruch robotniczy. Znękana, głodna klasa robotnicza jedyna dziś podnosi głos przeciw ohydzie rzezi wszechświatowej. Nie wolność jednego kraju lub narodu, lecz wolność i równość powszechna jest jej hasłem¹³.

⁹ M. Sińczuch, *Poland: The Ideological Background to Youth Work*, w: *The History of Youth Work in Europe. Relevance for Youth Policy Today*, ed. G. Verschelden et al., Strasbourg 2009, s. 107–108; H. Ostrowicka, *Urządzenie młodzieży. Studium analityczno-krytyczne*, Kraków 2015, s. 86–87.

¹⁰ Krzysztof Migoń podaje, że „druki ulotne i okolicznościowe to druki nieksiążkowe o małej objętości i o krótkotrwałym (z założenia) przeznaczeniu”. K. Migoń, *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, w: *Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wojnowice, 8–10 października 2004*, Wrocław 2006, s. 16.

¹¹ G. Markiewicz, *Druki ulotne jako forma kształtowania świadomości społecznej*, w: *Druki ulotne w procesie komunikacji społecznej w XIX wieku (do 1918 roku)*, red. M. Karpińska, Warszawa 2018, s. 17.

¹² M. Poprawa, *Przestrzenie słowno-obrazowe w propagandowych drukach ulotnych lat 1918–1939. Próba analizy w świetle lingwistyki tekstowej i teorii wizualności*, „Sztuka Edycji” 2020, nr 1, s. 203–230.

¹³ *Do młodzieży akademickiej!*, Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Organizacja Młodzieży Socjalistycznej, Warszawa, listopad 1917.

W 1918 r. socjaliści deklarowali: „[...] wspólnie z całym proletariatem socjalistycznym dążyć będziemy wytrwale do wybuchu Rewolucji Polskiej, której naczelnym hasłem będzie stworzenie nowych form życia społecznego i politycznego w wolnej i niezależnej Polsce pracującej”¹⁴. Odezwa młodzieży narodowej z tego samego roku zawierała natomiast postulaty państwa narodowego, szkolnictwa narodowego i narodowych związków zawodowych, a jako fundament dobrobytu ekonomicznego wskazywała niezawisłość polityczną opartą o własną państwowość narodową¹⁵.

Materiały tego rodzaju charakteryzowała duża siła przekonywania i perswazji, prostota i jasność przekazu, przewaga komunikatów odwołujących się głównie do uczuć odbiorcy, przy mniejszej liczbie przekazów opartych na racjonalnej argumentacji i oddziaływaniu emocjonalnym. Ważny był ich wymiar memoryczny, oznaczający działania na rzecz kształtowania pamięci zbiorowej i upamiętniania mającego budować poczucie ciągłości tożsamości w oparciu o związki tworzone między przeszłością i teraźniejszością¹⁶. Wykorzystywane w drukach formuły trafiały do obiegu i drogą „propagandy szeptanej” popularyzowały elementy narracji o dziedzictwie historycznym i bieżących wydarzeniach, tworząc i upowszechniając w przestrzeni publicznej spójną strukturę narracyjną.

W badaniach nad postawami i działalnością młodzieży w latach 1914–1918 wykorzystano głównie druki ulotne, które trafiały do masowego odbiorcy w przestrzeni publicznej. Wydawane były przede wszystkim w Warszawie, a czasem również w innych dużych miastach Królestwa Polskiego. Najczęściej rozpowszechniano je w społeczności akademickiej albo wśród młodzieży robotniczej: w fabrykach, na wiecach czy podczas strajków. Czytane były też zapewne w rodzinach, przekazywano je sobie w kamienicach, fabrykach i miejscach publicznych, a prawdopodobnie w mniejszym stopniu docierały na wieś. Adresowano je do rówieśników – młodzieży reprezentującej poglądy wyrażane w treści druków oraz tej o innych przekonaniach, ale były też czytane przez szerszy krąg odbiorców. Należy podkreślić, że odezwy młodzieży związanej z organizacjami lewicowymi adresowane były zarówno do „kolegów” i „koleżanek”, jak i do „towarzyszy” i „towarzyszek”. Nie wyznaczano w nich szczególnej roli kobietom, postrzegając je jako pełnoprawne obywatelki, które w równym stopniu przyczyniają się do budowania niepodległego państwa polskiego. Wykorzystane w niniejszym tekście druki to przede wszystkim ulotki, odezwy i broszury o charakterze propagandowym. Przygotowujące je organizacje młodzieżowe zazwyczaj powiązane były z ugrupowaniami politycznymi i reprezentowały ich poglądy. Były to bezpłatne materiały na temat

¹⁴ *Koleżanki i Koledzy*, Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej, Warszawa, 14 II 1918.

¹⁵ *Deklaracja ideowa*, Radykalna Młodzież Narodowa, Warszawa, maj 1918, k. 1.

¹⁶ M. Napiórkowski, *Upamiętnianie*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 509.

bieżących wydarzeń, publikowane okazjonalnie i w małej objętości (najczęściej jednej lub dwóch stron), ale w wielu egzemplarzach, choć często trudno ustalić nakład¹⁷. Do druków ulotnych zaliczono tu również gazetki wydawane najczęściej przez męską młodzież szkół średnich. Były to przede wszystkim materiały pisane ręcznie, czasem powielane. Nie miały charakteru politycznego ani związków z ugrupowaniami społecznymi i politycznymi. Trudno ustalić, czy były to wydawnictwa tajne, czy jawne, a także jaka była ich periodyczność i oddziaływanie społeczne. Zbiory zachowanych ulotek, gazetek szkolnych i efemerycznych czasopism młodzieżowych są dość bogate. Na potrzeby niniejszego artykułu wykorzystano zasoby Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Państwowego w Warszawie, Archiwum Państwowego w Radomiu, Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Ze względu na obszerność materiałów w przypisach przywołano wybrane, reprezentatywne ulotki i efemeryczne periodyki młodzieżowe.

W pierwszym okresie wojny w pisemkach szkolnych, które powstawały z inicjatywy uczniów gimnazjów czy szkół handlowych, przeważały takie sposoby przedstawiania młodzieńczych postaw, zainteresowań i doświadczeń, jakie były typowe dla prasy szkolnej Królestwa Polskiego przed wojną¹⁸. Po wybuchu konfliktu nadal pojawiały się okazjonalne pisemka, gazetki satyryczne i druki prezentujące uczniowską twórczość literacką. Prasa szkolna opracowywana przez starszą młodzież często skupiała się na problemach społecznych, etycznych i quasi-naukowych. W pierwszych miesiącach wojny w gazetkach tych widoczny był swoisty eskapizm. Z jednej strony między wierszami wybrzmiewał strach przed konfliktem zbrojnym, utratą stabilizacji i opieki, z drugiej – starania o zachowanie w tych warunkach „normalności”, odpoczynku, radości spędzania wolnego czasu w gronie rówieśników. W pisemkach przedstawiane były więc informacje o wycieczkach szkolnych, letniskach czy odpoczynku pod opieką rodziców. Na przykład w satyrycznym periodyku zatytułowanym „O Hej Hej!” opublikowano we wrześniu 1914 r. wierszyk będący krótką relacją z wyjazdu szkolnego: „Dzięki nim pomimo wojny / Nasz podwórzec tak spokojny”¹⁹. Rymowanka odnosiła się do matczynej opieki, która gwarantowała dobrą organizację wycieczki, ale również ochronę przed wydarzeniami wojennymi, które w tych okolicznościach wydawały się chłopcom bardzo odległe. Przed realiami konfliktu uciekali również wydawcy

¹⁷ G. Markiewicz, op. cit., s. 16.

¹⁸ Prócz zbadanych już czasopism młodzieżowych, które wydawane były przez dłuższy czas, na początku XX w. w Królestwie Polskim ukazywało się wiele młodzieżowych pism efemerycznych. Niektóre do dziś nie stały się przedmiotem analiz, nie wszystkie też odnotowano w katalogach i bibliografiach. Na dalsze badania czekają zbiory młodzieżowych druków ulotnych z lat 1905–1914, przechowywane m.in. w Bibliotece Sejmowej, Bibliotece im. Zielińskich Towarzystwa Naukowego Płockiego, Archiwum Głównym Akt Dawnych i Archiwum Narodowym w Krakowie.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Akta Organizacji Młodzieżowych, 75/1, k. 275–276.

wychodzącego w 1915 r. pisma „Miłośnik Przyrody”, które w całości poświęcone było naturze. Na jego łamach pisano o faunie: gadach, płazach i rybach²⁰. Zainteresowania naukowe i ucieczka w świat przyrody mogły być sposobem na oderwanie się od realiów wojennego życia w Warszawie. O bieżących problemach szkolnych pisano w wielu gazetkach uczniowskich, np. w publikowanym w 1915 r. satyrycznym „Kurierze Szkolnym”. W prześmiewczy sposób ukazywano tam konflikty szkolne i utarczki między kolegami. Nie pobrzmiewały natomiast echa wojny – opisywano wyłącznie perypetie z najbliższego otoczenia.

Młodzieżowe gazetki, które nie poruszały problemów wojny i nie stosowały retoryki patriotycznej, stanowiły jednak zdecydowaną mniejszość. *Gros* efemeryd i jednodniówek, podobnie jak cyklicznie wydawanych periodyków młodzieżowych, już w pierwszych miesiącach konfliktu odwoływało się do kontekstu narodowo-patriotycznego i tworzonego kanonu „polskiej historii heroicznej”. Przedstawiano w nich polskich bohaterów i twórców narodowych, opisywano chwalebne wydarzenia z przeszłości oraz bieżącą sytuację polityczną i militarną. Szczególna funkcja wychowawcza przypisywana była tradycji powstańczej. Powstania listopadowe i styczniowe były jednymi z częściej przywoływanych wydarzeń historycznych – w 1915 r. do młodzieży trafiło na przykład okolicznościowe wydawnictwo pt. *22 stycznia*, upamiętniające wydarzenia 1863 r.²¹

W wydawanych i dystrybuowanych pokątnie w czasie pierwszej wojny światowej pisemkach szkolnych, które nie podlegały cenzurze, ale zapewne kontrolowane były przez nauczycieli czy rodziców, jawnie wyrażano poglądy patriotyczne, piętnowano postawy uznawane za konformistyczne i kunktatorskie, sprzeciwiano się propagandzie sławiącej zasługi armii rosyjskiej. W płockim pisemku „Młodzi Idą!” zadawano pytania retoryczne: „A więc te dzikie hordy azjatyckie, depcząc od 150 lat naszą ziemię, są *naszymi bohaterskimi wojskami*?!! A z kimże w takim razie te *nasze bohaterskie wojska* były się w 31 i 63 roku?”²². Niedługo po wybuchu wojny w młodzieżowych drukach ulotnych pisano o związanych z nią tragediach, podkreślając dramatyczne położenie polskiego społeczeństwa, zmuszonego „ze spuszczonej głowami patrzeć na najeźdźcze wojska niemieckie, rosyjskie i austriackie depczące ziemię polską”²³. W 1914 i 1915 r. wiele tego rodzaju gazetek dotyczyło wyłącznie bieżących wydarzeń wojennych. Propagowano w nich postawy wpisujące się w kanon patriotyczny, u podstaw którego leżały idee walki zbrojnej, poświęcenia dla ojczyzny, martyrologii i cierpienia. Takie rozumienie patriotyzmu upowszechniane było w prostych czytankach, gdzie – jak na przykład w nieregularnie wydawanym pisemku „Czuj Duch” – pisano o ruchu strzeleckim, wspominano rocznice powstań narodowych, zamieszczano

²⁰ Ibidem, k. 174–189.

²¹ Ibidem, k. 111–112.

²² „Młodzi Idą!”, listopad 1914.

²³ *Rocznica*, „Gazetka”, 30 XI 1914, s. 1.

wiersze patriotyczne i biogramy zasłużonych Polaków czy odezwy polityczne, wzywając: „Polacy, wybiła godzina”²⁴. Od 1914 r. do końca wojny stałym elementem zawartości ulotek i czasopism młodzieżowych był kult wydarzeń historycznych²⁵. Z postaci szczególnie gloryfikowano Tadeusza Kościuszkę jako egzemplifikację propagowanego wzorca osobowego.

W drukach szkolnych pojawiały się wezwania do solidarności i lojalności narodowej, które miały się wyrażać poprzez zerwanie kontaktów z Rosjanami, także na gruncie edukacji. W 1915 r. Młodzież Narodowa Szkół Średnich oczekiwała również bojkotu kontrolowanych przez Rosjan warszawskich uczelni: „Wyjeżdżających na uniwersytety do Rosji lub wstępujących do takichże w Warszawie uważać będziemy nie tylko za łamistrajków, ale i dezterterów z szeregów niepodległościowych”²⁶. Ulotka była formą otwartego sprzeciwu wobec bierności, apatii, „spodlenia w niewoli”, rusofilstwa czy warcholstwa. W maju 1915 r. wydana została w Łodzi sygnowana przez kilka organizacji młodzieżowych ulotka, w której odwoływano się do tradycji powstańczych i strajku szkolnego z 1905 r. Strajk szkolny przedstawiano jako doświadczenie formatywne, inicjujące aktywność młodzieży, za mniej istotną uważając wcześniejszą działalność innego rodzaju, np. samokształceniową. Nawiązując do dziedzictwa strajku szkolnego, w obliczu wojny wzywano rówieśników do aktywności, zainteresowania sprawami publicznymi i walki o niepodległość²⁷. W ulotkach organizacji młodzieżowych wielokrotnie podkreślane było znaczenie działań na rzecz „uświadczenia” i „uobywatelnienia” ludu, jednak bez sprecyzowania, jak w istocie rozumie się pojęcie *lud*. Choć nie było to dopowiadane, adresatem wezwań do akcji wobec „prostego ludu” była młodzież z wyższych i średnich grup społecznych, „świadoma misji”. Właśnie ta grupa miała współorganizować działania zmierzające do włączenia wszystkich warstw społecznych w życie publiczne i czynną walkę o niepodległość. W piśmie „Młodzież” apelowano: „Młodzieży polska! Pamiętaj, że w twoje ręce powierzono ideę Polski Niepodległej, pamiętaj, że lud prosty to siła decydująca w walce o wolność! Nieś więc hasło Niepodległości i między prostych, co w nieświadomości jeszcze są pogrążeni!”²⁸.

W pierwszych miesiącach 1915 r. w wielu ulotkach pojawiała się przestroga przed wstępowaniem do rosyjskiej armii²⁹. Ostrzegano przed zaciąganiem się

²⁴ AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych, 75/1, k. 19–30.

²⁵ *Koledzy! Koleżanki!*, Związek Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej, Młodzież Narodowa, Młodzież Niepodległościowa, 3 V 1916.

²⁶ *Koledzy!*, Młodzież Narodowa Szkół Średnich, Warszawa, czerwiec 1915.

²⁷ *Młodzieży Polska!*, Zjednoczenie Organizacji Młodzieży Polskiej, Młodzież Narodowa, Młodzież Niepodległościowa, Młodzież Postępowa-Niepodległościowa, Łódź, maj 1915; *Koledzy!*, Niepodległościowa Młodzież Szkolna, [b.m.w., 1915].

²⁸ „Młodzież. Pismo Młodzieży Niepodległościowej”, 17 XII 1915.

²⁹ *Zaprzędane Rosji żywioty...*, Unia Lewicy Niepodległościowej, Polska Partia Socjalistyczna, Unia Stowarzyszenia Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej, Związek Chłopski, Związek Patriotów, Warszawa, styczeń 1915.

do tworzonych przy niej „legionów polskich” na froncie galicyjskim³⁰. Jednocześnie wzywano do walki, podkreślając konieczność oddzielenia polskich celów od polityki zaborców. W odezwie młodzieży sosnowieckiej podkreślano: „Idziemy bić się za Polskę. I tylko za Nią”³¹. Czynny udział w walce zbrojnej ukazywany był jako najszlachetniejszy wymiar patriotyzmu, konsolidujący ludzi ponad podziałami społecznymi i pokoleniowymi³². W odezwie legionistów czytamy: „My, Koledzy Wasi, poszliśmy do szeregów w bój o świętą sprawę [...]. Poszliśmy spełnić obowiązek każdego młodego Polaka”³³. Postawy takie wzmocniły się po 1 grudnia 1916 r., gdy do Warszawy wkroczyły Legiony pod dowództwem Józefa Piłsudskiego. Dzień wcześniej młodzież narodowa, zarzewiacka i promienista wspólnie podpisały odezwę obwieszczającą związane z tym nadzieje: „Pragnieniem naszym, życzeniem niezłomnym było, by Legiony wkroczyły do nas na rozkaz Rządu Polskiego, pod wodzą człowieka, który symbolizuje nam ideję stuletniej walki o Niepodległość – pod wodzą Józefa Piłsudskiego”³⁴.

Wydawane przez młodzież druki ulotne miały wzmocnić przychyłność i entuzjazm wobec Legionów zarówno wśród młodego pokolenia, jak i w pozostałej części społeczeństwa Królestwa Polskiego. W niedatowanej ulotce wyrażano entuzjazm młodzieży po ogłoszeniu aktu 5 listopada i wkroczeniu polskich wojsk do Warszawy:

Powstać ma Wojsko Polskie! Naród, który chce żyć – uzbroić się musi. My – młodzież polska – podejmiemy z radością prawo i obowiązek zakreślenia granic Ojczyzny stałową linią bagnatów. Niech wezwanie Rządu Narodowego – niech rozkaz Komendanta Piłsudskiego, Wodza Polski walczącej – powoła nas pod broń – wówczas jak jeden mąż staniemy. Niech żyje Rząd Polski! Niech żyje Naczelnik Wojska Polskiego – Piłsudski! Niech żyją i zwyciężają zmartwychwstające orły narodowe!³⁵

Znamienne było użycie zwrotów „my – młodzież polska” oraz „jak jeden mąż staniemy”. O ile w 1915 r. część ulotek podtrzymywała więzi lokalne³⁶ (np. adresowane „do młodzieży ziemi kujawskiej” lub sygnowane przez „Młodzież sosnowiecką” czy „Młodzież będzińską”), o tyle w drukach wydawanych w 1916 i kolejnych latach wojny stosowano zwroty sugerujące ponadregionalny

³⁰ *Koledzy!*, Zjednoczona Młodzież Polska: Młodzież Narodowa, Młodzież Niepodległościowa (Zarzewiacka), Unia Stow. Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej (Filareckiej), Warszawa, luty 1915.

³¹ *Idziemy bić się za Polskę*, Młodzież Sosnowiecka, Sosnowiec, kwiecień 1915.

³² *Koledzy!*, Młodzież Będzińska, 1915.

³³ *Do Młodzieży ziemi Kujawskiej*, Legioniści z Włocławka, Radomsko, 12 IV 1915.

³⁴ *Koledzy!*, Młodzież Narodowa, Młodzież Promienista, Młodzież Zarzewiacka, Warszawa, 30 XI 1916.

³⁵ *Powstać ma Wojsko Polskie*, Młodzież Narodowa, Młodzież Promienista, Młodzież Zarzewiacka, [b.r.m.w.].

³⁶ *Uczniowie – Polacy Szkoły Realnej w Sosnowcu do ojców swych, opiekunów i do społeczeństwa polskiego*, Młodzież polska szkoły realnej w Sosnowcu, Sosnowiec, 17 IV 1915.

wymiar życia społecznego, służące budowaniu poczucia wspólnoty i nowoczesnej świadomości narodowej. Podobne pojawiały się w apelach publikowanych na łamach periodyków młodzieżowych. Wiara w odzyskanie przez Polskę niepodległości i podziw dla czynów polskich żołnierzy – przedstawianych w kategoriach bohaterstwa, niezłomności, poświęcenia, ofiary *pro publico bono* – łączyły się z budowaniem pochwalnego obrazu „bohaterskiego wodza” czy „nieśmiertelnego wodza”, którego najczęściej widziano w Piłsudskim³⁷.

Kult Komendanta i legionistów był stale powtarzającym elementem patriotycznego *imaginarium* młodzieży, budowanego w środowiskach jego zwolenników w czasie pierwszej wojny światowej. W wielu ulotkach patriotyzm *a priori* łączono z przywiązaniem do Legionów, uznaniem bohaterskiej postawy, autorytetu i przywództwa Piłsudskiego. W niektórych gazetkach, np. „Dla Przyszłości”, uroczysto świętowano rocznicę wkroczenia Legionów do Królestwa Polskiego³⁸. W piśmie „Dla Ojczyzny”, będącym organem uczniów Szkoły Kupieckiej w Warszawie, wyrażane było poparcie dla polityki Piłsudskiego oraz utworzonej wskutek aktu 5 listopada 1916 r. Tymczasowej Rady Stanu³⁹. W ulotkach z 1918 r. świętowano imieniny Piłsudskiego, a ich najważniejszą częścią były nacechowane emotywnie laudacyjne opisy Wodza z apologetycznymi określeniami na jego cześć. Sygnatariusze odezwy z 19 marca 1918 r. pisali:

Kiedy zrobimy przegląd historii dziejów naszych, zauważymy, że każda myśl, każda idea, każdy czyn jest nierozdzielnie związany z imieniem twórcy lub wodza, że imiona wodzów lub oni sami stają się symbolami tych idei. Takim symbolem walki o niepodległość jest dla nas jedyny nasz wódz Józef Piłsudski.

Odcinali się przy tym od polityki współpracy z Niemcami i składali hołd Piłsudskiemu, który przebywał wówczas w magdeburskim więzieniu: „[...] młodzież polska stoi wiernie pod bojowym znakiem Piłsudskiego! Niech żyje Komendant Józef Piłsudski!”⁴⁰. Związek Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej⁴¹, przypominając w dniu imienin Komendanta jego zasługi, kończył ulotkę wezwaniem: „Niech kraj cały zabrzmi dziś jednym potężnym okrzykiem: Niech

³⁷ *Od młodzieży akademickiej*, Grupa Młodzieży Niezależnej Socjalistycznej, Grupa Niezależnej Młodzieży Akademickiej, Organizacja Młodzieży Narodowej, Związek Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”, Organizacja Młodzieży Promienistej, Zjednoczenie Narodowe Młodzieży, Warszawa, grudzień 1917.

³⁸ AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych, 75/1, k. 102–110.

³⁹ *Ibidem*, k. 79–81.

⁴⁰ *Koleżanki i Koledzy*, Młodzież Szkół Średnich, Warszawa, 19 III 1918.

⁴¹ Związek Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej „Filarecja” to polityczna organizacja młodzieżowa powstała w 1910 r. w Leodium z inicjatywy PPS Frakcji Rewolucyjnej oraz ZWC. Przed pierwszą wojną światową większość jego członków znalazła się w szeregach Związku Strzeleckiego. Po rozwiązaniu organizacji w 1914 r. część z nich skupiła się w Związku Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej, który w 1918 r. przekształcił się w Związek Młodzieży Socjalistycznej, a następnie Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej.

żyje Wódz Józef Piłsudski! Niech żyje Wolna i Niepodległa Polska Ludowa!”⁴². W środowiskach młodzieży afirmującej działalność Legionów i Piłsudskiego – „wodza Polski walczącej” – często używano form apelatywnych, wyrażających gotowość do walki: „niech On nas powoła pod broń”, „wówczas jak jeden mąż staniemy”⁴³. Uczestnictwo młodzieży w organizowaniu struktur wojskowych i wstąpienie do armii określane było „najświętszym naszym obowiązkiem”⁴⁴. Wielokrotnie pojawiała się fraza: „My – młodzież Polska, chcemy ostrzami naszych bagnatów zakreślić granice Ojczyzny”⁴⁵. W periodykach, np. w piśmie „Cześć”, pojawiały się żołnierskie apele i propagowano działalność Polskiej Organizacji Wojskowej⁴⁶.

Część uczniowskich czasopism próbowała hamować dążenia niektórych środowisk do narzucenia młodemu pokoleniu aktywnego zainteresowania militarnymi aspektami wojny, podtrzymując jednocześnie zainteresowanie czytelników sprawami publicznymi. W analitycznych artykułach publikowanych na łamach „Dla Ojczyzny” zamieszczane były rozważania dotyczące programów politycznych Polskiej Partii Socjalistycznej i Narodowej Demokracji⁴⁷. Redaktorzy stawiali sobie również pytania o rolę, jaką powinna odegrać młodzież w obliczu zbliżającego się końca wojny. Odpowiadając na nie, pisano, że najważniejszym zadaniem w tych okolicznościach była rzetelność w uczeniu się, by w przyszłości podnosić kapitał intelektualny państwa: „Obowiązkiem naszym w dobie obecnej jest nauka, nauka wytrwała i szczerą. Należy bowiem zrozumieć jej cel i doniosłość, a wówczas dojdziemy do przekonania, iż to jedyne nasze zadanie i obowiązek, którego wymaga od nas Ojczyzna”⁴⁸.

Młodzież aspirowała do udziału w życiu politycznym nie tylko w obszarze spraw wewnętrznych. W orbicie jej zainteresowań leżały także koncepcje budowania relacji z dążącymi do samodzielności państwowej narodami litewskim, ukraińskim i białoruskim. W maju 1915 r. ukazała się ulotka sygnowana przez trzy polskie i trzy ukraińskie organizacje młodzieżowe⁴⁹. Podkreślano w niej, że uznając

⁴² *Koleżanki i Koledzy*, Związek Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej, 19 III 1918.

⁴³ *Rodacy!*, Młodzież Filarecka, Młodzież Narodowa, Młodzież Zarzewiacka, Młodzież Robotnicza, Związek Młodzieży Ludowej, Włocławek, 11 XI 1916.

⁴⁴ *Komunikat*, Młodzież Narodowa, Młodzież Promienista, Młodzież Zarzewiacka, Warszawa, 29 I 1917.

⁴⁵ *Rodacy!*, Młodzież Filarecka, Młodzież Narodowa, Młodzież Zarzewiacka, Młodzież Robotnicza, Związek Młodzieży Ludowej, Włocławek, 11 XI 1916.

⁴⁶ AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych, 75/1, k. 15–17.

⁴⁷ *Ibidem*, k. 79–81.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 81–82.

⁴⁹ *Uważając, że każdy naród...*, Інформаційне бюро Київського українського студентства, Київська група українських соціалістів-революціонерів, Головна українська студентська рада в Петербурзі, Unia Stowarzyszeń Młodzieży Postępowej-Niepodległościowej, Młodzież robotnicza Polskiej Partii Socjalistycznej, Młodzież wiejska Związku Chłopskiego, Київ–Петербург–Warszawa, maj 1915.

aspiracje narodowo-kulturalne i polityczne Ukraińców, postępową młodzież polska pragnie widzieć naród ukraiński wolnym i niepodległym jak ze względu na wyznawane przez nią postulaty zasadnicze, tak również widząc w tym korzyść dla sprawy polskiej. W imię tego postępową młodzież polska uważa za swój obowiązek popieranie wszelkimi siłami ruchu ukraińskiego i walki jego z rządem rosyjskim we wszelkich jej przejawach⁵⁰.

Przedstawiając stanowisko ukraińskiej młodzieży, autorzy ulotki oceniali, że

dążenie Polaków do niepodległości odpowiada dążeniom Ukraińców. Niepodległa Polska będzie prawdziwie demokratycznym i społecznie postępowym państwem, bo w pierwszych szeregach walczą o nią socjaliści, robotnicy, chłopci i młodzież postępową⁵¹.

Niektóre organizacje widziały zatem swoją rolę w dyskusji o szczególnie trudnych kwestiach, dotyczących ułożenia relacji między Polakami i innymi narodami czy wyznaczenia granic odrodzonego państwa i określenia jego ustroju. Grupy te współpracowały ze sobą oraz z innymi stowarzyszeniami i partiami politycznymi, co sprzyjało rozszerzeniu perspektyw uczestnictwa młodzieży w życiu politycznym. Kooperacja młodych aktywistów z partiami i stowarzyszeniami społecznymi dotyczyła także przygotowywania odezw, manifestów i ogłoszeń, czego rezultatem były najróżniejsze konfiguracje sygnatariuszy ulotek⁵².

Aktywnym uczestnikiem życia publicznego w Królestwie Polskim była młodzież akademicka⁵³. Na wzrost społecznej roli tego środowiska w czasie pierwszej wojny światowej wpłynęło reaktywowanie w 1915 r. dwóch największych uczelni – Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej oraz powołanie kolejnych szkół wyższych: w ostatnich miesiącach 1915 r. Wyższej Szkoły Handlowej (przekształconej z Wyższych Kursów Handlowych Augusta Zielińskiego) oraz Szkoły Nauk Społecznych, w 1916 – Wyższej Szkoły Rolniczej (powstała na bazie Kursów Przemysłowo-Rolniczych przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie), Wyższej Szkoły Ogrodniczej (utworzono ją po przekształceniu Wydziału Ogrodniczego Towarzystwa Kursów Naukowych – TKN) oraz Wydziałów TKN, a w 1917 – Wyższej Szkoły Dziennikarstwa⁵⁴. Jednym z przejawów udziału młodzieży akademickiej w życiu społecznym było wydawanie ulotek i odezw. Stanowiło to formę reakcji na bieżące wydarzenia polityczne oraz kwestie swobód studenckich na uczelniach.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² *Obywatele Rodacy!*, Polska Organizacja Niepodległościowa, Polska Partia Socjalistyczna, Narodowy Związek Robotniczy, Polskie Stronnictwo Ludowe, Młodzież Narodowa, [b.m.w., 1916].

⁵³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Papiery Stefana Rygla, sygn. 51.

⁵⁴ M.P. Deszczyński, *Uniwersytet Warszawski w II Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 340–341.

Wiele z tych druków miało charakter odezw niepodległościowych⁵⁵. Ukazywały się z okazji rocznic i świąt, którym nadawano wymiar patriotyczny, jak święto 3 Maja. Wśród sygnatariuszy tych odezw była również młodzież z innych szkół oraz instytucji edukacyjnych. W 1916 r. oprócz studentów Politechniki i Uniwersytetu Warszawskiego pod ulotką niepodległościową złożyli podpisy studenci Wyższej Szkoły Rolniczej, Wyższej Szkoły Handlowej, Wyższej Szkoły Ogrodniczej oraz Leśnej i Wyższych Kursów Naukowych⁵⁶. Całe to środowisko wystąpiło zatem wspólnie, podkreślając swą odrębność i gotowość do udziału w życiu publicznym. Do wydanego w 1916 r. przez władców Niemiec i Austro-Węgier aktu 5 listopada studenci odnieśli się pozytywnie. Już 4 listopada na Uniwersytecie Warszawskim zwołany został wiec, podczas którego młodzież akademicka miała wyrazić swoją aprobatę i wziąć udział w proklamacji aktu. Mimo burzliwego przebiegu spotkania podjęto pozytywną decyzję⁵⁷.

Dalszy wzrost aktywności studentów był reakcją na zmianę sytuacji sprawy polskiej na arenie międzynarodowej na przełomie 1916 i 1917 r.⁵⁸ Wiązało się to z wybuchem rewolucji lutowej w Rosji, upadkiem caratu i wydaniem 29 marca 1917 r. przez Rząd Tymczasowy deklaracji uznającej prawa Polski do niepodległości w sojuszu z Rosją. W kwietniu 1917 r. do wojny przystąpiły Stany Zjednoczone, a 22 stycznia 1918 r. prezydent Woodrow Wilson złożył deklarację dotyczącą niepodległości Polski. Uznanie przez zaborcze imperia prawa Polaków do własnego państwa i umiędzynarodowienie sprawy polskiej wywołało wśród młodzieży ożywienie polityczne i radykalizację życia akademickiego. Jednym z jej przejawów był udział studentów w starciach z niemieckim wojskiem; do pierwszych doszło już pod koniec listopada 1916 r., ale eskalacja nastąpiła w maju 1917. Podczas wiecu zorganizowanego 3 maja przez Centralny Komitet Narodowy policja dokonała aresztowań. Następnego dnia studenci politechniki zapowiedzieli jednodniowy strajk 5 maja, a swój akces zgłosili do niego również studenci uniwersytetu. Wystosowana została także rezolucja, w której domagano się uwolnienia aresztowanych, a jej tekst rozwieszano podczas wieców na poszczególnych uczelniach, m.in. na bramie i ścianach budynków uniwersytetu⁵⁹. Władze rozpoczęły prześladowania studentów, żądając wskazania autorów rezolucji i osób odpowiedzialnych za

⁵⁵ AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych, 75/8, k. 21.

⁵⁶ Ibidem, k. 23–25.

⁵⁷ *Z życia młodzieży. Przyjęcie aktu 5-listopada przez młodzież*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej” 1916, nr 1, s. 25–26; T. Katelbach, *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001, s. 70.

⁵⁸ T.P. Rutkowski, *Józef Polikarp Brudziński (1874–1917)*, Warszawa 2017, s. 177–178.

⁵⁹ „Ojczyzna i Postęp” 1917, nr 37, s. 15–18; T. Katelbach, *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938, s. 9–10; W. Bułat, *Strajk studencki w Warszawie w 1917 roku. Szkic z dziejów walki o polskość szkolnictwa wyższego w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1960, s. 74.

jej rozpowszechnianie. Następne strajki młodzieży akademickiej odbyły się 10 i 18 maja⁶⁰. Jedną z form jej sprzeciwu były komunikaty i odezwy nawołujące do strajków i walki z „niemczyzną”⁶¹. Władze uczelni próbowały chronić studentów przed represjami i doprowadzić do załagodzenia sytuacji, ale kolejne wystąpienia doprowadziły do zawieszenia zajęć na uniwersytecie⁶².

W obliczu pogłębiających się nadziei na odzyskanie niepodległości nastąpiła zdecydowana polaryzacja poglądów politycznych wśród młodzieży akademickiej. W latach 1917–1918 wspólne interesy tej społeczności wyraźnie ustępowały już konkretnym deklaracjom politycznym. W maju 1918 r. akademicka młodzież narodowa podpisała *Deklarację ideową*, której wymowa nawiązywała do programu Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego. W nadziei na odrodzenie Polski studenci o poglądach nacjonalistycznych mieli jasno sprecyzowaną wizję państwa, w którym chcieli żyć i uczestniczyć we władzy. Deklarowali przystąpienie do działań o charakterze edukacyjnym i gotowi byli do wzięcia „na swoje barki w miarę sił i uzdolnienia części zadań wychowawczo-uspołeczniających, jakie wszelka praca młodzieży winna mieć przede wszystkim na względzie”. Ich zdaniem wszystkie krajowe uczelnie powinny kształtować świadomość narodową studentów i mieć „szczerze polski charakter”. Postulowali przy tym, by uczelnie kierowały się zasadami demokratycznymi i miały swobodę nauki, życia akademickiego i pełnię autonomii, zapewniając też swobodę zrzeszania się oraz wolność idei i poglądów. Obowiązki miały też spoczywać na młodzieży akademickiej, która

ze swej strony winna jest Ojczyźnie, Uczelniom i własnemu poczuciu godności: sumienną i gorliwą pracę naukową jako naczelną swój obowiązek; obronę istnienia, charakteru i czci Uczelni; poszanowanie praw państwowych i akademickich; pelen wreszcie należytego szacunku lojalny stosunek do władz kierowniczych⁶³.

Wiele haseł *Deklaracji ideowej* studentów *in extenso* odpowiadało ideologii Narodowej Demokracji. Na drukach ulotnych pogrubioną czcionką wyróżniane były hasła: „Naród ma prawo istnieć jako państwo!”, „Państwo polskie winniśmy uczynić i posiadać: narodowym, uwarunkowanym do wszechstronnego rozwoju, silnym i niezawisłym”. Młodzież narodowa postulowała zjednoczenie etnicznych ziem polskich i prowadzenie wobec mniejszości narodowych polityki dyktowanej polskim interesem i polską racją stanu. Opowiadała się za silnym rządem i silną armią narodową oraz współpracą z Zachodem, ale tylko w granicach polskiej racji stanu. Deklarowano poparcie dla robotników, ale całkowicie odrzucane były przy tym rewolucja, anarchia i międzynarodowy wymiar ruchu robotniczego. Za dopuszczalną formę działalności robotników

⁶⁰ *Strajk akademicki*, „Ojczyzna i Postęp” 1917, nr 38, s. 28–29.

⁶¹ AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych, 75/8, k. 25.

⁶² T. Katelbach, *Strajk...*, s. 55; W. Bułat, op. cit., s. 137.

⁶³ *Deklaracja ideowa*, Radykalna Młodzież Narodowa, Warszawa, maj 1918, k. 1.

uznawano narodowe związki zawodowe, zrzeszenia, kooperatywy i strajki. Młodzież narodowa deklarowała udział w pracy oświatowej i kulturalnej wśród robotników. Za swój obowiązek obywatelski uważała wygłaszanie odczytów i wykładów, których celem miało być szerzenie świadomości narodowej⁶⁴.

W dyskusji akademickiej w środowiskach o sympatiach prawicowych pojawiła się także kwestia żydowska, a ulotki młodzieży narodowej zawierały hasła antysemickie. W 1917 r. „Niepodległościowcy”, którzy podpisali odezwę w obronie działalności warszawskich uczelni, oficjalnie odżegnując się od postaw antysemickich, za szkodliwe uznawali działania młodzieży żydowskiej. Oceniali, że rozbijała ona jedność studentów na polskich uczelniach, nawoływała do strajków, a nade wszystko:

Wśród młodzieży radykalnej, pozakorporacyjnej, Żydzi stanowią też element kierujący i już otwarcie nieprzychylnie dla państwowości polskiej zajmują stanowisko. [...] Nie przez antysemityzm sprawę tę podnosimy, bo uznajemy prawa narodu i nacjonalizmu żydowskiego do obrony swoich interesów, ale chcemy, abyśmy sobie wszyscy uświadomili grę polityczną zorganizowanego żywiołu żydowskiego, wrogiego powstaniu państwa polskiego i pragnącego za wszelką cenę, przez wpływ na wszystkie nasze grupy i partie polityczne, sparaliżować i zniweczyć państwo-twórczą robotę naszą⁶⁵.

W 1918 r. studenci sympatyzujący z endecją zmienili swój stosunek do strajków na uczelniach. Zaostrzeniu uległa też retoryka druków ulotnych. W odezwie młodzieży akademickiej o sympatiach narodowo-liberalnych, która ukazała się na początku 1918 r., przed obradami państw centralnych i Rosji w Brześciu Litewskim, wzywano do odwołania akcji strajkowej. Młodzież narodowa nawoływała do tego, opowiadając się jednocześnie za zakończeniem okupacji niemieckiej i zjednoczeniem wszystkich ziem polskich⁶⁶. Protesty na warszawskich uczelniach uznano w tym środowisku za próbę rozbijania jedności narodowej, uczestników strajków nazywano „bolszewikami”, a za organizatorów strajku uznano „międzynarodowe żydostwo”⁶⁷. W ulotce z lutego 1918 r. Radykalna Młodzież Narodowa podkreślała „odwieczne i bezsporne prawo posiadania narodu polskiego na tych zlanych krwią i łzami męczeńskich unitów ziemiach kresowych”⁶⁸. Walka o „Kresy”, uważane za wyłączne dziedzictwo Polaków, przedstawiana była w kategoriach boju „o cały nasz byt państwowo-narodowy”⁶⁹. Tekst ulotki nawiązywał do budowanych w endeckim środowisku wzorów nowoczesnej etnonarodowej separacji i homogenizacji. Deklarując znaczenie „łączności i zgody ogólnonarodowej”, odwołując się do

⁶⁴ Ibidem, k. 2.

⁶⁵ *Młodzieży Polska!*, Niepodległościowcy, Warszawa, maj 1917.

⁶⁶ *Koledzy i Koleżanki!*, Organizacja młodzieży akademickiej Narodowo-liberalnej, [b.r.m.w.].

⁶⁷ *Koledzy!*, Zjednoczenie Narodowe Młodzieży, [b.r.m.w.].

⁶⁸ *Koledzy!*, Radykalna Młodzież Narodowa, Warszawa, 17 II 1918.

⁶⁹ Ibidem.

kategorii „duszy narodu”, nie określano jednak zasięgu wspólnoty społecznej ani tego, kto zasługuje lub nie zasługuje na miano jej pełnoprawnego członka. Podkreślając priorytetowe znaczenie jedności narodowej, za szczególne zagrożenie uznawano „rozbitcie wewnętrzne” oraz „bierność społeczeństwa”. Podkreślano przy tym znaczenie partycypacji młodzieży w życiu publicznym, za „obowiązek młodzieży” uważając aktywne włączenie się do działań prowadzonych pod kierownictwem Rady Regencyjnej. Podkreślano też związek między męskością a militarystką, wzywano do poparcia wszelkich działań prowadzonych pod hasłem „karnego współdziałania”, oczekiwano „męskich kroków”, dokonując jednocześnie krytyki „modnych plebiscytów” i „referendum”. Jednoznacznie wskazywano przy tym wrogów i zewnętrzne zagrożenie, puentując: „Hańba Niemcom, Austrii i Ukrainie!”⁷⁰.

Radykalizacja postaw dotyczyła także środowisk sympatyzujących z ugrupowaniami lewicowymi. W latach 1917–1918 młodzieżowe organizacje określające się mianem socjalistycznych wydawały w drukach ulotnych odezwy i komunikaty, w których podkreślano potrzebę przemian społecznych. Młodzież ta nazywana była w nich „orlim skrzydłem socjalizmu polskiego”⁷¹. Do radykalnych przemian ustrojowych w przyszłej Polsce nawoływał Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej⁷². Część grup przeszła na pozycję internacjonalizmu. Zarząd Organizacji Młodzieży Socjaldemokratycznej wydał w 1917 r. odezwę nawołującą studentów do zerwania z ideą niepodległej Polski, ponieważ nadzieje te okazały się złudne. Hasła młodzieży socjaldemokratycznej zawężyły się do sprzeciwu wobec wojny i reakcji, dyskredytując państwowe aspiracje Polaków. Nawoływała ona do rewolucji i obiecywała zwycięstwo socjalizmu:

Hasła narodowe, polskie czy inne, stały się w dzisiejszej epoce tylko pokrywką drapieżnych dążeń imperializmu brudnych apetytów kapitału. Próżno przyczepiać do tych haseł zwodnicze cele republiki ludowej, niepodległości, demokracji: bestia kapitalistyczna wyzyska reakcyjną treść, a odrzuci radykalne łachmanki. Kto nie chce stać się jej narzędziem, niechaj strzeże się złudzeń nacjonalistycznych!⁷³

W lutym 1918 r. ulotkę, w której całkowicie dyskredytowano politykę niemieckich władz i Rady Regencyjnej, wydał Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej. Znalazły się tam również hasła nawołujące do zwycięskiej rewolucji socjalistycznej⁷⁴. W 1918 r. młodzież socjalistyczna działająca w kole akademickim Polskiej Partii Socjalistycznej wydała odezwę pierwszomajową.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ *Koledzy i Koleżanki!*, Grupa Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej, Młodzież Promienista, Warszawa, kwiecień 1917.

⁷² AAN, Akta Organizacji Młodzieżowych, 74/13, k. 10–13.

⁷³ *Do młodzieży akademickiej!*, Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Organizacja Młodzieży Socjalistycznej, Warszawa, listopad 1917.

⁷⁴ *Koleżanki i Koledzy*, Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej, Warszawa, 14 II 1918.

Wyrażała w niej wiarę w zwycięstwo rewolucji proletariackiej w Rosji i nadzieje na zakończenie wojny⁷⁵.

W dyskusjach o roli młodzieży w życiu społecznym brali też udział przedstawiciele kręgów żydowskich. Środowiska skupione wokół założonego w 1915 r. Związku Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew” apelowały o przystąpienie do wspólnej walki o niepodległość Polski. Organizacja głosiła hasła asymilacji, propagując je w drukach ulotnych i periodyku „Żagiew”⁷⁶. Teksty programowe odwoływały się m.in. do tradycji polskich powstań narodowych i uczestniczenia w nich Żydów. Za symbol bohaterstwa uznawano ofiarność w walce zbrojnej uosabianą przez bohatera powstania kościuszkowskiego płk. Berka Joselewicza, którego „zyciorys romantyczny” dopuszczał go do dyskursu bohaterskiego i wyznaczył mu stałe miejsce w polskiej historii⁷⁷. Młodzież spod znaku „Żagwi” sprzeciwiała się żydowskiemu nacjonalizmowi, syjonizmowi i ortodoksji. Propagując zachowanie odrębności religijnej, apelowała o zaangażowanie w walce o niepodległość Polski⁷⁸. Do tej grupy skierowana była agitacja legionistów, którzy w 1915 r. powoływali się na autorytet Joselewicza i nawołując do walki z „jarzmem moskiewskim”, przekonywali:

Lecz niestety liczba nasza stosunkowo do liczby ludności żydowskiej na ziemiach polskich – jest zbyt mała. Młodzież żydowska pod zaborem rosyjskim, która uniknęła szczęśliwie poboru – powinna stanąć pod sztandary Legionów Polskich. Pamiętajcie, że Polska należeć będzie do tych, którzy o nią walczyć będą⁷⁹.

W październiku 1916 r. z inicjatywy Związku utworzono drużynę skautową im. Berka Joselewicza. Realizowała ona cele zawarte w programie „Żagwi”, w tym:

rozwój charakteru i woli wśród młodzieży pochodzenia żydowskiego, a również rozbudzenia ducha obywatelskiego polskiego, przywiązania do kraju, ukochania jego tradycji – czyli zwięźle: stworzenia zastępu szczerych patriotów i godnych obywateli⁸⁰.

W ulotce z 1917 r., skierowanej przez młodzież żydowską do „Obywateli Żydów” odwoływano się do zasług Tadeusza Kościuszki, „który w wielkim płomieniu miłości Ojczyzny stopił wszelkie różnice stanów, zlał je w jednym dążeniu dla wspólnej sprawy i wykuł z nich oręż wiekopomnego czynu”⁸¹.

⁷⁵ *Koledzy i Koleżanki! Towarzysze i Towarzyszki!*, Koło Akademickie Polskiej Partii Socjalistycznej, Warszawa, kwiecień 1918.

⁷⁶ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 850.

⁷⁷ M. Janion, *Bohater, spisek, śmierć. Wykłady żydowskie*, Warszawa 2009, s. 13.

⁷⁸ A. Stawiszyńska, *Działalność Związku Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew” w Łodzi w latach I wojny światowej (1914–1918)*, „Kultura i Wychowanie” 2018, t. XIV, s. 10.

⁷⁹ *Do Młodzieży Żydowskiej*, Żydzi – Legioniści, Królestwo Polskie, marzec 1915.

⁸⁰ *Koledzy!*, I-a Wolna Drużyna Skautowa im. Pułk. Berka Joselewicza, Warszawa 1916.

⁸¹ *Obywatele Żydzi*, Związek Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew”, [b.m.w., 1917].

Przypominano także legiony Dąbrowskiego oraz powstania listopadowe i styczniowe, uznając je za „pobudkę” Legionów Polskich. Żydowska młodzież skupiona wokół „Żagwi” przyjmowała zatem dziedzictwo symboliczne propagowane przez polskie organizacje. Odwoływała się do polskich tradycji historycznych, symboli i bohaterów narodowych. Dążąc do integracji żydowskich i polskich wartości, eksponowała istotę asymilacji, jednocześnie krytykując nie tylko organizacje syjonistyczne, ale także te, które dążyły do określenia autonomii społeczności żydowskiej. W 1917 r. na łamach periodyku Związku pisano, że jest on „jedyną wartownią polskości wśród Żydów, jedyną redutą na gruzach Kartaginy – asymilacji”⁸². W odezwie wydanej w 1918 r. sprzeciwiano się z kolei stanowisku, które na posiedzeniu Rady Miejskiej w Warszawie wygłosił radny Żydowskiego Stronnictwa Ludowego, żądając całkowitej autonomii dla Żydów w Polsce oraz zwołania żydowskiego zgromadzenia narodowego. „Żagiew” uważała takie poglądy za sprzeczne z ideami demokracji i niereprezentatywne dla całej społeczności żydowskiej. Przypominano również hasła deklaracji ideowej z 1916 r.:

Stoimy niezmiennie na stanowisku wyłuszczonej w deklaracji naszej z czerwca r. 1916, że sprawa żydowska w Polsce jest polską sprawą państwową i że rozwiązanie jej może być tylko dziełem demokratycznego Rządu Polskiego⁸³.

Mobilizacja młodzieży z „Żagwi” była odpowiedzią na działalność innych stowarzyszeń żydowskich, w tym syjonistów, którzy także przekonywali do swoich racji, m.in. za pomocą druków ulotnych. W 1917 r. Organizacja Syjonistyczna wydała dwujęzyczną ulotkę (po polsku i w jidysz) wzywającą żydowską młodzież, by wracała do Palestyny. Apelowano tam o zaangażowanie w „obudzenie jaźni narodowej” i walkę o własne państwo żydowskie: „[...] wzywamy Cię, młodzieży żydowska! Złóż nam ofiarę z sił swoich”⁸⁴. „Polskiemu” patriotyzmowi propagowanemu w ulotkach „Żagwi” syjoniści przeciwstawiali zatem patriotyzm żydowski, mający się koncentrować na budowaniu własnej państwowości w Palestynie.

Druki ulotne wydawane przez młodzież w okresie pierwszej wojny światowej są interesującym źródłem do badania zarówno historii jej samej, jak też dziejów społecznych i politycznych, historii mentalnej czy historii komunikacji społecznej. Twórcy tych tekstów byli przedstawicielami zaangażowanych społecznie i politycznie elit młodego pokolenia, uczestnikami życia publicznego i potencjalnymi liderami. Tylko w niewielkim stopniu wywodzili się spoza elit, tj. ze środowisk chłopskich i robotniczych. W warstwie normatywnej w czasie pierwszej wojny (podobnie jak wcześniej, a w znacznej mierze także w realiach II Rzeczypospolitej) widoczna była tendencja do wyodrębnienia

⁸² *Bieguny dziejów*, „Żagiew” 1917, nr 1, s. 3.

⁸³ *Odezwia*, Związek Młodzieży Polskiej „Żagiew”, Warszawa, 15 X 1918.

⁸⁴ *Do Młodzieży Żydowskiej!*, Organizacja Syjonistyczna w Polsce, Warszawa, 3 VII 1917.

młodzieży i traktowania jej jako specyficznej, spójnej grupy. W praktyce trudno jednak mówić o wytworzeniu koncepcji „jednej młodości” i inkluzyjnym podejściu do kategorii „młodości”, również w kręgach adolescentów. Deklaracje, że druki ulotne adresowane były do młodych *en masse*, nie zawsze są przekonujące, ich realnym odbiorcą były bowiem określone grupy. Trudno nie dostrzec ekskluzywizmu w konceptualizacji młodości, który sprawiał, że jedna grupa młodzieży (robotnicza i chłopska) traktowana była jako przedmiot paternalistycznych działań „oświadczeniowych” – politycznie, ideologicznie i społecznie, podczas gdy druga, pochodząca z wyższych warstw, miała być współorganizatorem tych działań. Przejawem takich zabiegów było przypisywanie sobie u progu niepodległości, przede wszystkim przez studentów, opinotwórczej roli wśród młodzieży oraz postrzeganie siebie samych jako elity, która w przyszłości będzie uczestniczyć w organizowaniu struktur państwowych. W 1918 r. akademicka grupa młodzieży narodowo-liberalnej tak komentowała decyzje konferencji wersalskiej:

Nie odrzucając oświadczeń żadnej ze stron walczących, winniśmy liczyć na własne siły, na zorganizowane siły całego Narodu, oparte na szerokich masach ludowych, które dadzą nam pewność osiągnięcia w chwili decydującej drogą walki czynnej Zjednoczonej, Niepodległej, Demokratycznej Polski⁸⁵.

Analiza druków ulotnych potwierdza tezę o prymarnej wartości działań wspólnotowych, a w tym przypadku organizacji młodzieżowych. To one nadały sobie prawo do przemawiania w imieniu młodego pokolenia, wzmacniając narastające w życiu społecznym w czasie pierwszej wojny tendencje do podporządkowywania jednostki zbiorowości, która jest zorganizowana, hierarchiczna, scentralizowana. Choć *de facto* stowarzyszenia skupiały niewielki odsetek młodych ludzi, to przekaz druków ulotnych wyraźnie upubliczniał wysoką rangę społeczną działań kolektywnych. Postawa adolescentów obojętnych wobec idei i praktyki stowarzyszeń nie była wartościowana pozytywnie.

W okresie pierwszej wojny światowej można mówić o wyraźnym spolaryzowaniu organizacji młodzieżowych i ich związkach z określonymi ideologiami. Wizja społeczeństwa w wydawanych przez nie drukach ulotnych w znacznej mierze odpowiadała koncepcjom partii politycznych. Jednocześnie o potrzebie aktywizacji swojego pokolenia członkowie organizacji młodzieżowych mówili zazwyczaj dość ogólnikowo, nie precyzując, jak widzą swoje miejsce w życiu społecznym i relacje międzypokoleniowe w przestrzeni publicznej. Przedstawiając siebie jako wyodrębnioną grupę, przypisywali jej rodzaj „posłannictwa” oraz określone cechy i wartości: m.in. zaangażowanie, entuzjazm, zapał i wiarę w przebudowę świata. Kontekst wojny w wielu wypadkach uzasadniał silną obecność treści militarystycznych, a perspektywa budowy

---

⁸⁵ [Przedstawiciele rządów koalicji...], Niezależna Młodzież Akademicka. Grupa Akademickiej Młodzieży Narodowo-Liberalnej, Warszawa, czerwiec 1918.

państwowości – także treści narodowych, a niekiedy również nacjonalistycznych. Niezależnie od preferencji politycznych organizacje młodzieżowe łączyło przekonanie o szczególnej misji generacji dorastającej podczas wojny i potrzebie masowego zaangażowania jej w sprawy publiczne: narodowe, polityczne i obywatelskie. W ulotkach podejmowano próbę budowania koncepcji pokolenia wojny, walki oraz odbudowy kraju, kreując obraz młodzieży aktywnej, którą przeciwstawiono młodzieży obojętnej, „uśpionej” i „nieuświadomionej”. Krytykując pasywność, eksponowano określony rodzaj uczestnictwa w życiu publicznym. Odwoływał się on do konkretnego etosu: częściej do idei „bohaterstwa” i czynnej walki, a rzadziej do obywatelstwa i samorządności. Istotny był tu wpływ tradycji zaboru rosyjskiego, w którym patriotyzm opierał się głównie na „wspólnocie klęsk, cierpienia i martyrologii, nie zaś na wspólnocie sukcesów gospodarczych czy pracy organicznej”⁸⁶. Przeszłość, ukazywana jako historia heroiczna, gloryfikująca czyn zbrojny, miała łączyć ponad wszelkimi podziałami. Wyznaczało to oś rozważań o wychowaniu patriotycznym i wzorcach socjalizacyjnych młodego pokolenia, które były następnie rozwijane i wykorzystywane w praktyce edukacyjnej II Rzeczypospolitej.

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie aktywności i postaw młodzieży w życiu publicznym Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej. Podstawę źródłową stanowi zbiór druków ulotnych publikowanych w tym okresie przez młodych wydawców, w tym organizacje młodzieżowe. Działalność w tego rodzaju grupach była istotną formą partycypacji młodego pokolenia w życiu społecznym. Druki ulotne – efemeryczne gazetki oraz ulotki, odezwy i broszury o charakterze propagandowym – stanowiły ważny obszar komunikacji społecznej, odgrywając istotną rolę w tworzeniu i przetwarzaniu zbiorowych tożsamości. Analizie poddano m.in. druki wydawane przez młodzież o poglądach socjalistycznych i narodowych, a także studentów i młodzież żydowską. Niezależnie od preferencji politycznych organizacje młodzieżowe wyrażały przekonanie o szczególnej misji generacji dorastającej podczas wojny. Podkreślano potrzebę masowego zaangażowania jej w sprawy publiczne: narodowe, polityczne i obywatelskie. W ulotkach podejmowano próbę budowania wizji pokolenia wojny, walki oraz odbudowy kraju. Kreowany był w nich obraz młodzieży aktywnej, którą przeciwstawiono młodzieży obojętnej, „uśpionej”, „nieuświadomionej”. Kontekst wojny w wielu wypadkach uzasadniał silną obecność treści militarystycznych, a perspektywa budowy państwowości – także treści narodowych, a niekiedy również nacjonalistycznych.

The Young Generation in the Social Life of the Congress Kingdom of Poland during the First World War in the Light of Leaflets of Youth Organisations

The aim of the article is to present the activity and attitudes of the youth in public life in the Congress Poland during the First World War. The basis of the sources is the set of the printed ephemera, which were released in this time by young publishers, including the youth

⁸⁶ A. Landau-Czajka, *Socjalizacja obywatelska dzieci i młodzieży*, w: *Spółeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015, s. 148.

organisation. Participation in them was critical form of the young people's involvement in the social life. Printed ephemera – newssheets, leaflets, appeals, pamphlets, and booklets of the propagandist nature – accounted important current of the social communication, looming large in the creating and processing the collective identities. The analysed printed matter was released by the academic youth, Jewish youth, young people of socialistic and nationalistic views. Regardless of the politic preferences, the youth organisation expressed the belief of the significant mission of the generation growing up during the war. The necessity of its mass involvement in public affairs – national, political, and civil – was stressed. In the booklets the attempt to form the vision of the war generation, the fight and the rebuilding of the country was made. The image of the active young people was created and contrasted with the indifferent, “dormient”, “unknowing” youth. The war context was often the reason of the military contents' big presence, like the context of the statehood building justified the national or sometimes even nationalist messages.

Bibliografia

- Boldyrew A., *Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych*, „Wychowanie w Rodzinie” 2019, nr 2.
- Bułat W., *Strajk studencki w Warszawie w 1917 roku. Szkic z dziejów walki o polskość szkolnictwa wyższego w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1960.
- Deszczyński M.P., *Uniwersytet Warszawski w II Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016.
- Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wojnowice, 8–10 października 2004*, Wrocław 2006.
- Druki ulotne w procesie komunikacji społecznej w XIX wieku (do 1918 roku)*, red. M. Karpińska, Warszawa 2018.
- Dufrat J., *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001.
- Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016.
- The History of Youth Work in Europe. Relevance for Youth Policy Today*, ed. G. Verschelden, F. Cousse, T. van de Walle, H. Williamson, Strasbourg 2009.
- Janion M., *Bohater, spisek, śmierć. Wykłady żydowskie*, Warszawa 2009.
- Katelbach T., *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001.
- Katelbach T., *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938.
- Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, Warszawa 2019.
- Kulak T., *Dyskusja wokół zagadnienia „pajdokracji” a sprawa pokoleniowej zmiany w polskim życiu politycznym przed pierwszą wojną światową*, w: *Pomorze – Polska – Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995.
- Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, A. Zawiszewska, Warszawa 2012 (Metamorfozy Społeczne, t. IV).
- Landau-Czajka A., *Socjalizacja obywatelska dzieci i młodzieży*, w: *Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015.
- Markiewicz G., *Druki ulotne jako forma kształtowania świadomości społecznej*, w: *Druki ulotne w procesie komunikacji społecznej w XIX wieku (do 1918 roku)*, red. M. Karpińska, Warszawa 2018.
- Mędrzecki W., *Polskie uniwersum symboliczne Drugiej Rzeczypospolitej. Uwagi wstępne*, w: *Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, A. Zawiszewska, Warszawa 2012 (Metamorfozy Społeczne, t. IV).

- Migoń K., *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, w: *Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wojnowice, 8–10 października 2004*, Wrocław 2006.
- Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014.
- Nalęcz T., *Irredenta polska*, Warszawa 1992.
- Napiórkowski M., *Upamiętnianie*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014.
- Ostrowicka H., *Urządzenie młodzieży. Studium analityczno-krytyczne*, Kraków 2015.
- Piskała K., Sikorska-Kowalska M., „Ciche bohaterki”. *Kobiety w walce o niepodległość 1910–1918*, w: *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, Warszawa 2019.
- Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Pomorze – Polska – Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995.
- Poprawa M., *Przestrzenie słowno-obrazowe w propagandowych drukach ulotnych lat 1918–1939. Próba analizy w świetle lingwistyki tekstowej i teorii wizualności*, „Sztuka Edycji” 2020, nr 1.
- Rutkowski T.P., *Józef Polikarp Brudziński (1874–1917)*, Warszawa 2017.
- Sińczuch M., *Poland: The Ideological Background to Youth Work*, w: *The History of Youth Work in Europe. Relevance for Youth Policy Today*, ed. G. Verschelden, F. Cousse, T. van de Walle, H. Williamson, Strasbourg 2009.
- Spółeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015.
- Stawiszynska A., *Działalność Związku Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew” w Łodzi w latach I wojny światowej (1914–1918)*, „Kultura i Wychowanie” 2018, t. XIV.

Aneta Boldyrew – dr hab., prof. UŁ, pracuje na Wydziale Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego. Zajmuje się historią społeczną XIX i pierwszej połowy XX w., historią oświaty i wychowania oraz dziejami nauki. E-mail: aneta.boldyrew@now.uni.lodz.pl.

Aneta Boldyrew – PhD, university prof.; employee of the Faculty of Educational Sciences at the University of Łódź. Deals with the social history of the 19th and first half of the 20th century, history of education and upbringing, and history of science. E-mail: aneta.boldyrew@now.uni.lodz.pl.

Marta Sikorska – dr hab., prof. UŁ, pracuje na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Zajmuje się historią społeczną XIX i XX w., historią kobiet, historią polskiego socjalizmu oraz dziejami Łodzi. E-mail: marta.sikorska@filhist.uni.lodz.pl.

Marta Sikorska – PhD, university prof.; employee of the Faculty of Philosophy and History at the University of Łódź. Her research interests cover the social history of the 19th and 20th centuries, women’s history, history of Polish socialism and the history of Łódź. E-mail: marta.sikorska@filhist.uni.lodz.pl.